

Pokoly József 1866–1933

1866. december 6-án született Órben. 1933. június 5-én hunyt el Hajdúsámsonban, életének 67. évében. Anyai nagyapja Kozma József őri lelkipásztor, majd felsőszabolcsi esperes volt. Az ő parókiáján született Pokoly József. Édesapja előbb kereskedő volt, majd pénzügy-igazgatósági tisztviselő. Végül a kataszteri hivatal alkalmazottja lett. Hat gyermekük volt, akik közül négy maradt életben. Egyik fia politikai pályára lépett, és államtitkársáig vitte, a másik tanár, a harmadik tanító lett, József pedig főiskolai tanár. Pokoly József gyermekkorát az őri parókián töltötte. Nagyapja hamar értékelte a gyermek képességeit, és a késmárki gimnáziumba küldte. Hírnévnek örvendett ez a szepességi iskola. 1555–56-ban itt működött Stockel Lénárt, akit Boroszlóba hívtak professzornak és „Praeceptor Hungariae” névvel tisztelték meg. Lutherrel, Melanchthonnal volt személyes kapcsolatban. Bártfáról jött át Késmárkra és szervezte meg az itteni iskolát. Később teológiai, bölcsészeti és jogi tanszékkel is rendelkezett az iskola. Amikor Pokoly ide került, csak gimnáziumként működött az 1850-ben életbe léptetett abszolutisztikus „Entwurf der Organisation der Gymnasien” rendelkezés folytán. Az iskola hírneve ismert volt az őri parókián is. Késmárk magyar, német és szlovák lakosságú város. Pokoly itt tanult meg németül.

Gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon fejezte be. Itt iratkozott be 1885-ben a teológiai fakultásra.

Patakon ebben az időben az ún. kultúrprotestantizmus irányzata volt az uralkodó. Divatos irányzat volt ez abban az időben. Nem a kijelentés ténye állott a teológiai gondolkodás központjában, hanem a vallás fenomenológiai vizsgálata. A világnézeti kérdések a teológiai gondolkodás fölé kerekedtek, és ennek a hitvallásos konfesszionális vallotta kárát. Négy tanszékkal működött a pataki főiskola. 1861-től ismét működött a jogakadémia, melyet 1896-ban újabb tanszékkal bővítettek.

Egy évet tanult Pokoly a pataki teológián, és 1886-ban a debreceni teológiára ment át. Debrecenre is hatott a századvég teológiai irányzata, a liberális kultúrprotestantizmus. De nem olyan és akkora mértékben, mint Patakra. Debrecen megőrizte erős tradíciókban gyökeredző konfesszionális, páratlan tudományos igényességét. Pokolyra főleg Balogh Ferenc egyháztörténész professzor volt hatással. Az akkor immár 50 éves Balogh Ferenc 20 éve tanította az egyháztörténelmet. Németül, angolul és franciául tudott, és a latinnak kitűnő ismerője volt. 1877-ben Edinburghban jelen volt a Református Világszövetség születésénél. Keresztyén egyháztörténelme immár egy évtizede tankönyve volt a református ifjúságnak. A Kultúrprotestantizmus csábításainak nem engedett. Hitvallásokhoz ragaszkodó biblicizmusa Debrecen ősi, jó értelemben vett „konzervatívizmusának” volt a kifejezése. Balogh Ferenc mellett tanárai voltak Debrecenben Tóth Mihály, Csiky Lajos.

Sárospatak a gondolat szabad szárnyalására és kifejezésére, Debrecen a szellemi fegyelmezettségre tanította. Mindkettő az igényes, szorgalmas életre. A történész hivatásához főleg ez utóbbi járult hozzá.

1889-ben fejezte be teológiai tanulmányait. Ezzel együtt tanítói oklevelet is szerzett. Külföldre kellett volna mennie a tehetséges fiatalnak, de ez nem adódott meg később sem számára.

Tisza Kálmán akkori miniszterelnök Lajos fiának nevelését egy fiatal lelkészre akarta bízni. A debreceni tanárok ajánlása a szorgalmas, éles eszű Pokolyra esett. Négy és fél évet töltött Geszten Tiszáéknál. Ezt az időszakot ő maga írta meg *A geszti otthon* c. visszaemlékezésében. A Tisza család a Rákócziak korában kezdett egyre befolyásosabb lenni. A család birtokai Arad és Zaránd megyékben voltak, a családi fészkek pedig Borosjenőn. Török szandzsákká lett ez a vidék, és a Tisza családnak el kellett hagynia ezt az örökséget. 1760-ban, Mária Terézia alatt kapták meg Gesztet. Mintegy 20–25 000 hold földhöz jut Tisza Lajos ebben a korban. Pokoly megállapítja, hogy a Körösök gyakori áradása révén a birtok kicsi jövedelmű volt. Hamar jövedelmezővé tette Tisza Lajos, akiről azt írja Pokoly, hogy „ekét tartott, sövényt font, tarisznyából ebédelt”

Tisza Kálmán 1875–1890 között volt miniszterelnök. Pokoly különösen Tisza Kálmán anyját, Teleki Júliát dicséri. Hét gyermeke közül négy maradt életben. A legifjabb Tisza Domokos volt, aki költői tehetséggel is rendelkezett. Ezért hívta meg Teleki Júlia 1851-ben Arany Jánost Gesztre, hogy fiának nevelője legyen. Két nyarat töltött itt Arany, és közben Szalontán jegyzősködött. A második fiú volt Kálmán, a későbbi belügyminiszter és miniszterelnök. 1856-ban örökölte a geszti uradalmat elhunyt apjától. Degenfeld Ilonát vette feleségül, és ebből a házasságból 3 fiú született: Tisza István, ifj. Tisza Kálmán és Tisza Lajos, valamint egy Paulina nevű lány. Pokoly az 1917-ben meggyilkolt Tisza Istvánt „mártírnak” nevezi. A Tisza család a teleket a fővárosban töltötte. A geszti tartózkodás puritán rendjét dicséri Pokoly. A három fiút német, francia és angol nevelők tanították nyelvekre. A nyilvános iskolákat csak a serdülőkorban látogatták. Pokoly különösen Tisza Istvánnak, a legnagyobb fiúnak tehetségét dicséri. Apjának (Tisza Kálmánnak) halála után ő lett Geszt örököse, 1917-ben bekövetkezett haláláig.

Gesztén puritán életforma uralkodott. Ki volt zárva a családi beszélgetésekből a politika. Tisza Kálmán 1867-ben a kiegyezésnek ellenfele volt. Idővel a leghevesebb támogatója lett. Ezzel indokolta a fordulatot: „jobban szeretem hazámat, mint elveimet”. – Pokoly méltányolta ezt, és nem tartotta személyes érdekből származó nyilatkozatnak. Az állásfoglalást még érthetlenebbé tehetette az a tény, hogy Tisza Kálmánné Dégenfeld Schomberg Ilonának édesapját Ferenc József emberei halálra ítélték és halálra keresték. Mégis a bécsi udvar támogatói lettek. Egyik oka volt ez is a Tisza István tragédiájának az I. világháború végén. Pokoly rendkívüli módon értékeli

Tisza István alakját. Mint látni fogjuk, Pokoly nem vallott azonos elveket Tisza Istvánnal, de emberi és tehetségbeli értékeit elismeri. Ilyen idillikus mondatokkal jellemzi az ecesdi lápot lecsapoló Tisza István gazdaságszervező értékeit: „Az említett birtokok egy hatalmas, 15 000 holdas virágzó gazdasági egységgé változtak, szépen felépített és elrendezett tanyákkal, virágzó iskolával s örömmel dolgozó munkás néppel.”¹ Mennyire más véleménye volt az egész kérdésben Adynak! De erről Pokoly nem tesz említést tanulmányában!

Pokoly már nem tartózkodott Geszten, amikor 1902-ben Tisza Kálmán meghalt és István átvette a birtokot. Az 1928-ban kiadásra kerülő *Tisza Emlékkönyv* számára írta *A geszti otthon* című visszaemlékezését. Három és fél évtized távlatából írja: „Sok-sok kedves emlék él még agyamban, sok-sok kegyeletes, hálás érzés szívemben a geszti otthonnal kapcsolatban.”

A Tisza családnál töltött időnek sajátos korszaka volt az, amikor Tisza Lajos, a tanítvány Budapesten folytatta tanulmányait. Pokoly ide is elkísérte. Ő is beiratkozott az egyetemre. Történelmi, jogi és latin tanulmányokat folytatott. A jogi fakultáson abszolutóriumot szerzett. Innen adódnak Pokolynak a jogi vonatkozások utáni különös vonzalmai. Itt formálódott kitűnő egyházbiztosként, aki főleg az egyházszerkezeti formák, testületek jogi értékelésének lett szakembere.

1894-ben a nevelői megbízást a geszti lelképásztori szolgálattal cserélte fel. Neveltje, Tisza Lajos a kocsordi uradalom birtokosa lett. Az I. világháborúban megsebesült, és élete végéig mankóra kényszerült.

Pokoly 1894 tavaszától 1895 szeptemberéig volt a geszti gyülekezet lelkésze. A nagyszalon-tai egyházmegyéhez tartozó gyülekezet megelőző lelkésze Nagy Péter volt.

Mint lelképásztor a gyülekezetszervezésben látta az elsőrendű feladatot. Zengő ércnek és pengő cimbalomnak tartotta a csak prédikáló lelkészt. Iskolát szervezett, az egyházi hozzájárulást (adót) új alapokra helyezte. A természetbeni juttatásokat pénzbeli hozzájárulással cserélte fel. Gazdagabb lett az egyházközség. Ingyen tankönyveket, tandíjmentességet tudott bevezetni. Rávette a Tisza családot, hogy az egyháznak végzett „köz munkát” az uradalom fizesse.

Ez alatt a másfél év alatt foglalkozott a református zsinat kérdésével. Az 1881–82. évi debreceni alkotmányozó zsinat munkájának tényleges következményei ekkorra kezdtek jelentkezni. Ebben az időben kezdte meg üléseit a budapesti zsinat. Az 1791. évi pesti zsinat centenáriuma nyílt meg az első ülészak. Ekkor csak a zsinat vezetőségét választották meg. 1892 májusában kezdte üléseit a második. Ezt követően még három, összesen 5 ülészakban tárgyalta meg az 1881–82-es debreceni zsinat után jelentkezett egyházszerkezeti kérdéseket. Ezekben a fiatal Pokoly nem vett részt, de a zsinattal kapcsolatos kérdések ekkor kerültek nála is előtérbe és jelentek meg tanulmányai a kérdésben. Pokoly szerint az új egyházalkotmánynak pozitív következményekkel kell járnia. Ez pedig a belmissziói tevékenység felkarolásából állhat. Idős Szabó Aladár tevékenységének közvetlenül jelentkező hatását kell látnunk ebben a magatartásban. Szabó Aladár 1894-ben jelentette meg a Hajnal c. belmissziói közlönyt és a Koszorú c. kiadványnak 1893-tól egyik szerkesztője lett. Pokolyra azonnal hatott ez a belmissziói irányzat.

1895 döntő év Pokoly életében és az egész erdélyi református tudományosságában. Megnyílt Kolozsvárt a Református Teológiai Fakultás. Őt tanszékkal indult. Szász Domokos tanácsára nem hirdettek pályázatot a tanári állásokra. Szakvéleményeket kértek illetékesektől. Pokolyra Tisza Kálmán hívta fel a figyelmet. Ekkor 29 éves volt. Szász Domokos és az akkori Igazgatótanács bátorságát és hozzáértését dicséri az a tény, hogy nem félt egy viszonylag fiatal emberre bízni az egyik legfontosabb tanszéket, az egyháztörténelmet.

Az 1895 augusztusában tartott egyházkerületi közgyűlésen így indokolták a meghívást: „...e szakba vágó feles számú dolgozatai éles ítélőkészségének, a forrásokra visszamenő búvárkodó szellemének s meglepő írói tehetségének nyomait tükrözik.” (Jegyzőkönyv)

1895. szeptember 1-től kezdve 17 évet tanított a kolozsvári fakultáson. A fakultás épületének befejezésére az egyházkerület kölcsönt adott, és amikor az 1895/96-os évben megnyílt, Kolozsvár egyik legszebb épülete várta a lelkész- és tanárjelölteket.

¹ *A geszti otthon*. 46.

Az 5 tanszék öt különböző értékeket képviselő tanárral jelentette az első nagy nemzedéket. Kenessey Béla lett az igazgató – a nemes lelkületű, biblikus és ugyanakkor történeti szellemű tanár. Irányzatára nézve kantianus. Nagy Károly Kovács Ödön tanítványa és hegeliánus. Kecskeméthy konfesszionális és biblikus. Pokoly pragmatikus, Molnár Albert esztétikus. Ő jellem külön karizmákkal. Elválaszthatatlanul összekötötte őket a kolozsvári fakultás hivatása, lelkülete, genius locija. Nagy Géza, Pokoly késői utóda írta erről a nemzedékről, amelyhez nagyon hamar csatlakozott Ravasz László, hogy „Isten őrizzen meg minden teológiai fakultást a befejezett emberektől”. – Az első tanári kar a maga összességében Szász Domokost dicséri, aki maga nem vállalt tanítást, de a válogatást irányította. Nem jellemezhető úgy ez a tanári kar, hogy valami egység látszik benne a különbözőségben. Nem beszélhetünk valami formális egyetértésről – inkább a nagy szellemek egymást tisztelő magatartásáról. Pokoly hamar beilleszkedett az erdélyi és kolozsvári életbe.

Előbb az erdélyi viszonyok megismerésével kezdte. Ennek lett gyümölcse az a kétrészes tanulmány, amely *Az erdélyi fejedelmek viszonya a protestáns egyházakhoz* címet viselte és a Protestáns Szemlében jelent meg 1896-ban. A reformáció egyházzervező jelentkezésében három formát észlelt. Egy erdélyi, egy német és egy svájci formát. Mindhármat összekötötte a zsinat-presbiteri elvek alapja, a testületi egyházkormányzás. A tanulmány anyagát később felhasználta egyháztörténetében. Báthory Gábor alakját és szerepét az erdélyi református egyház kialakulása és megerősödése szempontjából különösen fontosnak tartja. „Báthory Gábor fejedelemnek a református egyház igen sokat köszönhet Erdélyben. Ő volt az, aki a kolozsvári egyházat és iskolát megalapítja... És nincs nyoma, hogy ezen szolgáltatásával szemben az egyháztól az egyházi ügyekre nézve valami jogot igényelt volna magának.” Bethlen Gábor intézkedései közül kiemeli a háromszéki református és unitárius lelkészeknek és özvegyeiknek adott kiváltságlevelet, amely az ezen a területen élő lelkészek és özvegyeik számára jószágaik utáni adómentességet rendel el. Az 1629-es armális ezt egyetemessé teszi Erdélyben. A háromszéki intézkedés hozta létre a „Rikán belüli” komunitást. A két Rákóczi alatt a presbitérium körüli harcok éleződtek ki. Pokoly értékelésében: „A fejedelem idegenkedett ezen egyházzervezettől, amelyről ekkor általános volt az a nézet, hogy ez az angol forradalom szülő oka.” A II. Rákóczi György alatti intézkedések közül fontosnak tartja az Approbatáknak azt az artikulusát, amely az iskolákban bevezeti a gondnoki tisztelet, s amely lassan minden gyülekezetben elterjed. A fejedelmi korszakot így foglalja össze: „Röviden összefoglalva, az erdélyi protestáns egyházak másfél százados történetéből azt látjuk, hogy a fejedelem az egyházaknak PATRONUSA... A SUMMUS EPISCOPUS jogait gyakorolja... szervezetüket, hitüket, autonómiájukat nagyrészt érintetlenül hagyja.”

Ez a két tanulmány hozza közel Pokolyt, a Tizáninnen emberét Erdéllyel. Ekkor 30 éves. Ebből a kétrészes tanulmányból világossá válik, hogy egy-egy summás, rövid megállapítás indoklása érdekében milyen szorgalmas műhelymunkát végez. Szász Domokos elégtétellel könyvelte el, hogy a „búvárkodó” jellemre vonatkozó megállapítása helyes volt.

Ugyanebben az időben Károlyi Sebestyénről is írt egy tanulmányt, amely a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban jelent meg.

Feltehetően még Geszten kezdte meg az adatgyűjtést ahhoz a tanulmányhoz, melyet a sadduceusokról írt a *Jézus korának vallási és politikai pártjai* c. kötetben.

Közben megkezdte előadásait. Révész Imre kissé visszafogott a Pokoly tanári előadói képességének értékelésében. Szerinte Pokoly „igénytelen, sőt fakó benyomást tevő volt... a sugallóképesség külső eszközeinek teljes, tökéletes hiányával volt... színtelen, halk és kissé pergőbeszédű” előadó volt. Révészre vagyunk utalva, hiszen 1907–1910 között hallgatója volt. Révész ugyanakkor elismeri előadásainak széles távlatokat nyitó, lenyűgöző erejét. Warga Lajos *A keresztyén egyház történelme* c. művét kérte a vizsgákon.

Tőle származik az a mondás, amelyet sokan Kecskeméthynek tulajdonítanak, hogy „magamon és másokon szerzett tapasztalatom, hogy a teológus ifjú többet tud a bibliáról, mint a bibliából”.

Őt választották a fakultás könyvtára felelős tanárául. A legjobbra bízták ezt a tiszteletet. Meg kellett szervezni az új fakultáson a tudományos műhelyt. Levelezni kezdett az ügyben. Lassan gyarapodott a főbejáratot követő helyiségekben a könyvtár. A mostani olvasók és könyvtári irodák akkor tanári lakások voltak. Szász Domokos adományával indul az alapvetés, aki 640 kötetet ad az új könyvtárnak. Herepei Károlynak, a Bethlen Kollégium története megírójának és későbbi vizaknai lelkésznek hagyatékából 650 kötet kerül ugyanekkor a könyvtárba. Pokoly szorgalmas gyűjtése alapján az első főiskolai év (1895/96) végén 1708 mű (3040 kötet) volt az állomány. A következő, 1896/97-es iskolai évben Pokoly megvette Papp Gábor dunántúli püspök 6278 kötetből álló könyvtárát, és Szilágyi Sándort, a Budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatóját rávette, hogy mintegy 1000 kötettel gyarapítsa az állományt. Bekérte a marosvásárhelyi, udvarhelyi, szászvárosi, zilahi kollégiumok duplumait, amelyek mintegy 1600 kötetet jelentettek. Más adományokkal együtt ebben a második főiskolai évben 17 338 kötettel bővült a könyvtár. Pokoly évente 5–600 forintot költött a könyvtár gazdagítására. Ő tett a legtöbbet a fakultás első kolozsvári évszázadában a könyvtárért. A maga tudományos műhelyének tekintette, amelyet szorgalmasan ki is használt.

Közben már a kolozsvári szolgálata kezdetén fontolgatni kezdi a nagy mű – az egyháztörténelem – tervét. Szász Domokos még 1894-ben felvetette az erdélyi református egyház történetének megírását. Az 1894. március 29-én tartott közgyűlésen kérte ennek megírását 25–30 ív terjedelemben. 3000 forint tiszteletdíjat helyezett a közgyűlés kilátásba. Pokolyt tehát a terv Kolozsváron kész tényként várja. Már 1896-ban tervet készített és terjesztett az Igazgatótanács elé. Vázlatot készített és szerződést kötött az Igazgatótanáccsal a kiadás biztosítása tekintetében. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Pokoly Kolozsvárra érkezése után azonnal nagyobb munkához látott és minden egyéb ezt a művet volt hivatva szolgálni. A folyóiratokban közben tanulmányai jelentek meg.

1897-ben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban a lelkészképzésről közölt tanulmányt.

Egy másik ugyanígy megjelent tanulmányban megismételte azt a hangoztatott véleményét, hogy a hazai reformációra a Melanchthontól jött hatás volt a legdöntőbb (*Melanchthon és a magyarországi reformáció*). Ugyancsak a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban jelent meg 1897-ben az *Egyházi életünk bajai* c. tanulmánya, a Protestáns Közlönyben pedig *A megmentő szeretet munkái* c. dolgozata.

1898-ban 6 folytatásban közölte a Protestáns Szemlében *Az unitarismus Magyarországon* c. tanulmánysorozatát. A múlt század utolsó évei és a XX. század első évei hevesek voltak e területen a vitáktól. Pokoly és Jakab Elek vitája példája volt a magas szintű tárgyismeretre támaszkodó szakemberek polémijának. Adatok és elvek harca volt a szó legnemesebb értelmében. Ezért figyelt fel reá olyan érzékenyen a közvélemény.

Pokoly szerint az unitárius elnevezés először nálunk az 1600 október–novemberében tartott lécfalvi országgyűlés határozataiban fordul elő. A megelőző antitrinitárius név cserélődik fel ezzel az elnevezéssel. Pokoly szerint „az unitárius név hazai termék”. Megállapítása szerint a keresztyénségnek máig a szentháromság kérdése volt a legfontosabb tana. Ez a keresztyénség egyedüli alapja. „Midőn tehát az unitarismus – mondja tovább – e központot kivété, a hittani rendszer többi részei is utána hullottak... E pontnál jutott az unitarismus a válság szélére.” Pokoly sorra elemzi az antitrinitárius képviselőket Stancarustól Arany Tamáson, Blandratán, Egri Lukácson át Dávid Ferencig. Részletesen elemzi Enyedi György *Explicatio* c. művét, s megállapítja, hogy az unitárius tanrendszer „nem magyar elmék szülötte” „Mi, akik nem vagyunk unitáriusok – mondja –, de az unitarismust mint az emberi lélek nemes és nagy dolgok után törekvő irányának egy jelenségét tudjuk méltányolni, megvalljuk, hogy büszkéek volnánk minden ellenkező felfogásunk dacára is, ha a hazai unitarismusban csak egyetlen magyar gondolatot is találnánk. De nem találunk, úgy, mint ezen műben sem. A legjelentékenyebb részeket Pauli Gergely, Schoman György, az olasz Blandrata György, Socinus Faustus és Gentilis Bálinttól találjuk e műben.” A negyedik közleményben az antitrinitárius szerzők egymáshoz való viszonyát tisztázta Pokoly. Ezeket írja: „Servét, ki kétségtelenül egyike a legnagyobb bibliai teo-

lógusoknak e korból, és akinél mély szemlélődő tehetsége mellett a szentíráshoz való ragaszkodása egy igazán átható és rendkívüli mélységű speculációt teremtett az oekonomiai trinitás kérdésében, egészen másképpen, tudóshoz illő komolysággal és alapossággal áll meg e téren, míg Blandrata és Dávid Ferenc Socinus Faustus sekélyes szellemének és üres phrasisainak estek zsákmányul.” Itt állapítja meg, hogy a hazai unitarizmus a lengyel unitarizmus után keletkezett. Így az bizonyos „bírói” és „védnöki” szerepet gyakorolt az itteni unitárius tanok felett. A hazai képviselők nem is tulajdonították magukéinak a kezdeményezést és az eredetiséget. Az ötödik közleményben Dávid Ferenc 1560–70 közötti, utolsó évtizedét tárgyalja, melyet Pokoly külön szakaszban tart az egyetemes unitarizmus történetében. Dávid Ferenc Báthory István alatt elveszíti udvari papságát, elveszik a gyulafehérvári nyomdát, és bevezetik az újításokkal szembeni cenzúrát. A reformátor magánéletében is nehézségek támadnak. 1572-ben meghalt a veje, Sommer János és leánya, a Sommer hitvese. Ő maga másodszor nősült Barth Katával, de egy év múlva felbomlik a házasság. A válóper árnyakat borított a reformátorra. 1573 decemberében levelet írt Paleologushoz, és abban lelkének nyugtalanságáról panaszodik. Lassan fogamzott meg benne a Krisztus nem imádásáról szóló tan. Pokoly szerint Paleologtól és Glirius Mátétól vette ezt a tant. 1577-ben kezdte először szűkebb baráti körben hirdetni. 1588-ban lépett nyilvánosság elé tételével. Ugyanakkor 1578 márciusában a Tordán tartott zsinaton a 322 lelkész elvetette a gyermekkeresztséget. Pokoly szerint ettől fogva kezdődött a Dávid Ferenc és Blandrata közötti „élethalálharc” Ebben a részben ismerteti és bírálja Pokoly Dávid Ferencnek a *De dualitate* c. művét. Ennek főleg a végén lévő 15 tézisét ismerteti és utasítja vissza. A 13. tételt tartja Dávid e korszaka legfontosabb teológiai megállapításának: „Az Istenen kívül sem magát a Krisztust, sem a Szentlelket, sem a meghalt szenteket, sem senki mást nem kell imádni.” Pokoly ezt írja: „Jakab Eleknek Dávid Ferenc emléke c. monográfiája lelkiismeretesen felhasználja a található forrásokat. Dávid Ferenc merész tanaiért a dévai börtönben halt meg.” 1579. június 1-én az országgyűléshez ugyanezeket a tanokat nyújtotta be. Nemcsak Blandrata, hanem Basilius István is elutasította a nonadoratio tanát. Ez utóbbi Dávid halála után, 1580-ban jelentette meg *Tíz szörnyűség, melyek Krisztus nem-imádásából következnek* c. művét. Megmaradt továbbra is unitárius lelkésznek különböző helyeken 1592-ben bekövetkezett haláláig. Dávid Ferenc magára maradt Erdélyben. Pokoly szerint a királyhágotúli lelkészek támogatták továbbra is, és ennek következtében szakadás keletkezett az unitarizmuson belül. Pokoly szoros kapcsolatot lát Dávid Ferencnek ez utolsó korszakában megfogalmazott tanai és a szombatosság létrejötté között. A dési complanatio megtörte a nem-imádás tanát, de a szombatosság fennmaradt. Pokolynek *Az unitarizmus Magyarországon* c. műve utolsó közleménye merész következtetést fogalmaz meg: „A mi nézetünk szerint – mondja – a szombatosság egyenes folyamánya a hazai unitarizmus fejlődésének, és igen könnyen és természetesen fejlődött ki, mint végső csúcson amaz irányzatokból, melyeken Dávid Ferenc keresztülvitte egyházát... A szombatosságnak nem a szombat és a zsidó ünnepek megülnésében, a mózesi ceremóniák és egyéb törvények megtartásában fogjuk megtalálni jellemvonásait, hanem először a Krisztusról való tanban és másodszor az ó- és újtestamentumnak egymáshoz való viszonyában.”

Pokoly József tanulmányát a századvég polémiájának légkörében fogalmazta. Számunkra figyelemreméltó az a tény, hogy Pokoly a kérdés tisztázása érdekében lemásoltatta a szétszórtan megkapható műveket – főleg a Dávid Ferenc műveit. Ezek a kéziratos másolatok a Teológiai Intézet kézirattárának becses darabjai. A vita néha a személyeskedésig éleződött. Mindezek dacára a vitázók soha nem vonták kétségbe egymás tudományos felkészültségét és illetékességét. Két puritán életű tudós, Pokoly és Jakab Elek mérte össze latin tudását, az értelmezések helyességét és a következtetéseket.

1899-ben a Protestáns Szemlében terjedelmes tanulmányt közölt *Az erdélyi református egyház területi beosztásáról*. A szuperintendencia létrejöttének tisztázását nehéznek tartja. Ebben osztja a Zoványi Jenő hasonló véleményét. Az 1555-ös széki zsinatra hivatkozik, ahol egy Tamás nevű szuperintendens volt a praeses, akit Stancarus lekicsinyelt. Az egyházmegyéék létezés-

sének igazolásával Pokoly igyekszik a XVI. századig visszamenni, az esetek többségében azonban meg kell elégednie az 1600-as évek első két évtizedének adataival. Ezek szerint Erdélyben traktusok voltak: a hunyadi, marosi, gyulafehérvári, udvarhelyi, kolozs-kalotai, dési, sepsi, széki. Feltehetőnek tartja a XVI. században a küküllői és kézdi egyházmegyék létezését. 1620-ban már külön léteztek a sepsi, orbai és kézdi egyházmegyék. 1654-től szakadt ki a sepsiből az erdővidéki. A szilágysági egyházmegye 1821 óta tartozik az erdélyi egyházkerülethez, megelőzően a tiszántúlihoz tartozott. A szebeni egyházmegye a XIX. század elején vált ki a küküllői és enyedi egyházmegyékből. Legfiatalabb egyházmegyének 1899-ben az óromániai tartja, amely 1887-ben alakult. Iskolapéldája ez a tanulmány annak, hogy miképpen kell tanulmányozni a traktusok matrikuláit. Amikor ezt a tanulmányt írta, Pokoly már a nagy szintézissel, az egyháztörténelemmel foglalkozott. Munka közben született ez a melléktema, melynek ismerete nélkül a szintézis csonka maradt volna.

Ugyancsak 1899-ben kezdődött a vita az erdélyi püspöki cím és méltóság viselésének kérdéséről. A formális kérdés azóta is gyűrűzik. Az egyházak mindent elkövetnek, hogy külsőséges tekintélyüket ezzel is demonstrálják. Egymásra licitálnak a magasabb méltóságok és megnevezések bevezetésével. A XX. században színezi ezt a kérdést a nemzeti jelleg hangsúlyozása. 1899-ben Pokoly a címet kisajátító katolicizmus ellen veszi fel a küzdelmet. A kérdéskör egyik része a püspökök megerősítésének kérdése. A katolikus egyház a pápai megerősítéssel a legmagasabb szinten látja lezártnak a kérdést és a primus inter pares biztosításának tényét. Református vonatkozásban a zsinat és a fejedelem, az államfő megerősítése a ius circa sacrának érvényesítése.

1899 után a gyűrűlő kisebb publikációk sejtetik, hogy Pokoly idejének nagy részét egyháztörténelme köti le. 1901-ben megjelentet egy rövidebb tanulmányt a *Protestáns Szemlében* *Az első magyar református presbitérium* címmel. A tanulmány lényege később bekerült *Az erdélyi ref. egyház története* IV. és V. kötetébe. Sajátos következtetéseket indokol Pokoly. Szerinte a presbitérium létrejöttének bölcsője a Bethlen Gábor alatti kurátorok (Pokoly szerint inspektorok) szervezete volt. Az egyházközség anyagi és „szellemi” ügyeinek őre a kurátor, aki tartja a kapcsolatot a községi magistratus és az egyházközség között. Fogarásban történt az első kurátorok beállítása. Vagyonkezelők és a „szellemi élet felügyelői” voltak. A fegyelmezés a lelkész kezében volt – mondja Pokoly. A kurátorok szerepének kibővítése hozta létre az első presbitériumokat a XVII. század derekán. Hatással volt erre a presbiterianus eszmék terjedése is. Fogarason, a Lorántffy Zsuzsanna környezetében honosult meg legelőször – mondja Pokoly. Ez a presbitérium mégsem az volt, amiről Medgyesi álmódott, mert egyházfegyelmi jogköre nem volt. A kulcsok hatalmát ezután is a lelkész gyakorolta. Lassan kezd a presbitérium figyelme az eklézsiakövetésre irányulni. Pokoly „reconciliacio”-nak nevezi ezt a fegyelmezési eljárást, amiben a presbitériumnak is szerep adódik. Pokoly később az egyháztörténelme V. kötetében közli az 1722-ből fennmaradt szabályzatát a presbitériumnak, amit ő „választott emberek” testületének nevez. A papmarasztás korszaka ez, és ebben a procedúrában a presbitériumoknak döntő szerepük volt. „Papmarasztalásnál a választott emberek kötelesek előbb tanácskozni, majd a megyének és patrónusnak akaratát venni a marasztás dolgában.” Volt önállóságuk, és mégsem volt a feudális viszonyok között. Az 5. pont szerint a „kurátor hívja őket össze a reggeli órákon és sohasem délután.” 6.: „amit a választott emberek végeznek, annak mindenki engedelmeskedni tartozik”

A presbitériumok beállításának története vonatkozásában sokat köszönhetünk Pokolynak, az egyházi testületek kialakulása és története legjobb szakértőjének.

A *Protestáns Szemle* 1896-os évfolyamától kezdve szemle rovatot indított – egyet a hazai egyházi élet, másikat a külföldi egyházi élet bemutatása szándékával. Meglepő, hogy a külföldi szemle számára – a külföldön nem tanult – Pokolyt kérték fel. 1896 és 1912 között hűségesen vezette ezt a rovatot „p-f” szignállal. A folyóirat lelegevenebb oldalai voltak ezek a szemlék. Kritika, javaslat, híradás, értékelés, elmarasztalás és sok bírálat látott napvilágot ezekben a szemlékben. A *Protestáns Szemlének* valóban ez volt a szemle része. Az egyházi lapok, folyóiratok közül ezt szerette a leginkább Pokoly. Ebben közölt a legtöbbet. Mivel indokolta a *Szemle* rovat beindítását? „A magyar protestáns egyházak, de különösen az ev. ref. egyház sohasem

voltak úgy elzárva külföldről, mint most, midőn magunk zárjuk el magunkat. A mi állapotaink kicsiben visszatükrözik az egész protestantizmus állapotát, ezért nem ártana tanulni tőlük, tanulnunk hol pozitív, hol negatív irányban...” Pokoly főleg a német és svájci egyházi életet kíséri különös figyelemmel. Nyelvismerete is erre készítette. Ha könyv alakban most egymást követő anyagként megjelenne ez az évekig tartó sorozat, akkor a századforduló európai egyházi életének világos körképe állana előttünk.

Ezekből a szemlékből Pokolynak egy sajátos arcvonása tükröződik. A politikáival is foglalkozó professzoré. Tudjuk, hogy az első tanári nemzedéknek volt Kossuth párti tagja, volt liberális tagja, és Pokolyban a határozott szocialista áll előttünk. Ezt ő maga sem tagadta. „Feudálklerikális főurakról”, szociális igazságosságról, a munka becsületéről, a paraszt és munkás elodázhatatlan érdekeiről ír. A századvég amerikai emigrációjáért a tehetetlen liberális kormányzatot ítéli el. A bajok közepette néha felforrosódik a hangja: „A katolicizmus, a szekták, a társadalmunkban uralkodó közfelfogást és erkölcsöket rontó befolyások ellen a protestantizmusnak csak egy vára van: az evangélium. ...de nem a holt betű, hanem a lélek.” Pokoly gondolatai megszívlelendők minden kor számára. Ismeri a napi jelenségeket, de nem reked meg fogságukban. Kiemelkedik a kisszerű tervek napi szempontjaiból, és evangéliumi életszemléletet hirdet. Íme: „...egyedül a keresztyénség alapján, Krisztus parancsai követésével lehet átalakítani a mai, nyavalyákban sínlő társadalmat, mely sem a »Corporation« (Owen), sem az anarchizmusra vezető uralmi viszonyok megszüntetése (Proudhon), sem a »geschlossener Handelsstat« (Fichte), sem a »normálmű munkanap« (Rodbertus), sem a tőke »többletértékének megszüntetése« (Marx), sem a szociáldemokrata párt (Lassale), sőt még a humanizmus vagy még inkább az »altruizmus« (Comte) eszméivel és segélyével is jobba, boldogabbá nem válik.”² Ezek a szempontok ugyanakkor szabaddá teszik Pokolyt a határozott kritikára: „...korunk külön úri morált ismer és külön morált a szegények számára. Amazoknak szabad az erkölcs, a becsület, a tisztesség, az erény, a vallás köteleit büntetlenül áthágni, ezeknek pedig nem... Korunk kétségtelessé teszi, hogy a műveltséggel az emberek nem lesznek jobbakká, sőt ellenkezőleg, bizonyos morális dekadenciát tapasztalhatunk, amit Rousseau oly rég már állított. Csak egy segítség van az erkölcsi léhaság ellen, s ez a keresztyénségben található fel.”

Pokoly üdvözli az Evangéliumi Szövetséget, a Gustav Adolf Egylet, a Luther Egylet szociális tevékenységét. Kritikával állapítja meg, hogy a Luther Egylet egy olyan ötgyermekes lelkésznek, aki betegsége miatt korán nyugdíjba kényszerült, segítséget nyújt, akinek 1440 forint a havi jövedelme, amikor nálunk a lelkészi állások fele nem éri el 800 forintot.

1899 végi közleményében a Protestáns Szemlének két németországi eseményt kommentál. Az első Blumhardt badbolli lelkész esete volt, aki nyíltan szociáldemokratának vallotta magát. A württembergi főkonzisztórium nem nézte jó szemmel ezt a kijelentést, és kérte Blumhardtot, hogy vonja vissza egyik előadásán tett ilyen értelmű kijelentéseit. Pokoly nehezményezi az intézkedést. A másik esemény Weingart osnabrückeni lelkipásztor hitvallásellenes magatartása volt. A feltámadást vízióknak nevezte, és a mennybemenetelt jelképes jelentőségűnek. Pokoly biblikus hitét sértette ez a magatartás, ezt írja: „Ez az esemény tárja elénk a protestantizmusnak egyik legnagyobb és általános baját, hogy ti. az úgynevezett tudomány a hit helyébe a filozófiai dedukciókat helyezi... Ahol a megfeszített, de feltámadott Krisztusról szóló evangélium talaján rendületlenül megáll az egyház, ahol a váltságot történelmi ténynek és nem a tanítványok spekulációjának tekintik, ott a legszilárdabb a protestantizmus... Az atyák ereje az atyák hitében bírja kulcsát.”³ A liberális teológia hazai korában szilárd, világos álláspont ez, amely az egész első tanári nemzedéket meghatározta és tekintélyét megalapozta.

1901 első „Külföldi szemléjében” köszönti az új évszázadot. Megállapítja, hogy a XIX. századra Voltaire és a felvilágosodás vallásellenes magatartása nyomta rá a bélyegét. A XX. századra Pokoly szerint két nagy örökség maradt: az illuminatio (ahogy Pokoly nevezi) és a szocializ-

² PSZ 1896. 323.

³ PSZ 1899. 631.

mus. Szerinte a fő kérdés ez: „Az egyházak hivatásuk tudatából kiindulva hogyan viselkednek a szocializmussal szemben. Hiszen a keresztyénség – mondja – a legtökéletesebb szocializmus, tehát a keresztyén egyházak sem lehetnek a szociális törekvések iránt érzéketlenek. Valóban, nem is azok” – állapítja meg. Mi lényegében Pokoly eme meggyőződésének elvi érvelése? Mit ért keresztyén szocializmuson? Íme: „Az egyén sohasem lehet a társadalom szolgája, de nem is szabad a társadalomnak ellenségévé sem lennie. A szabad egyéniség elvét hangoztatták a nagy reformátorok, és az elvet elfogadván a művelt társadalom, ma ezen az alapon állunk. Sok ideig abban állt a libertas christiana, hogy a »keresztyén ember senkinek sem szolgája«. Azonban eljött az idő, midőn érvényre jut ama szabadság másik jellemvonása is, ti. hogy »a keresztyén ember mindenkinek szolgál«. A gazdasági szocializmus még csak az utópiák között szerepelt, amikor Wichern kijelölte a belmisszióban az evangyéliomi keresztyénség szociális munkairányát. És ezzel a kezdeményezéssel a leghelyesebb út jelöltetett meg. A keresztyén társadalom felelős »azokért a nyomorúságokért, melyek kebelében, az ő rendszere alatt fejlődtek...« A protestáns szociális tevékenység egyik iránya ma is ezen program szerint működik. Az a rengeteg kiterjedésű belmissziói tevékenység, melyet a kontinens és az angolszász faj protestáns államai kifejtenek, többet áldoz csak a munkások érdekében is, mint az összes szocialista munkásegylet.”⁴ Mekkora ívet járt be ez a kérdés egy évszázad alatt! Pokoly meggyőződése tűnhet naivnak is, de jelentkezhetik égető feladatként is. A már nem időszerű vagy a megint időszerű alternatíváját veti fel. Rá is illik az, amit Ravasz Szilárd Áronról mondott: még a tévedései is útmutatóak.

Pokoly igazi arca ezekben a másfél évtizedig frott szemlékben bontakozik ki. Megérdemelnék, hogy együtt lássuk az egészet ilyen igénnyel: Íme a századforduló! Amit az elképzelt kötet bevezetőjében meg kellene magyarázni, az Pokoly crós pápaellenes és ultramontán-ellenes magatartása. Ez is a századforduló hazai protestáns közhangulatát tükrözi.

Az első kolozsvári tanári nemzedékkel kapcsolatosan marad egy meg nem oldott és lényeges kérdés: hogy kerültek közülük többen kapcsolatba a szabadkőműves mozgalommal? Köztük Pokoly is. Szociális meggyőződés, vallásszabadság, egyéni szabadság a társadalmon belül, a belmissziói segítő program hangsúlyozása, filantrópia, etnikai egyenlőség gondolata lehettek azok a vonzó fogalmak, amelyek a páholyok tagjaivá tettek egyeseket. Lassan otthagyták aztán a szabadkőműves mozgalmat. Részben a túlhangsúlyozott ceremóniák miatt, részben azért, mert a fenti fogalmak megüresedtek a páholyok benső vitáiban. Szibarita vázzá lettek a szavak, ahogy Berzsenyi fogalmazott más vonatkozásban. Pokoly diszkéten nem beszél életének szabadkőműves oldaláról. De ezt teszik nagyrészt mások is, akik tagjai voltak a kolozsvári páholyoknak.

1901-ben jelent meg Désen a *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* első kötete. A monográfia megírását már 1880-ban elhatározta a megye közgyűlése. Az első kötetben kapott helyet Pokoly tanulmánya: *A vármegyei intézmény története*. A kialakulásban Pokoly négy korszakot állapít meg. Az 1301–1556 közötti korszakot a vajdaság korszakának nevezi, amelyben a királyi vármegye nemesi autonóm vármegyévé alakult. 1556–1691 a független fejedelemség idején a vármegyei intézmények és tisztikarok bővülésének korszaka volt. 1691–1848 között Erdély mint konzonatartomány erősíti a vármegye rendszerét, és a Habsburg-uralom új követelményeihez alkalmazkodik. Az utolsó korszakot 1848-tól 1886-ig tárgyalja. Ezen belül az abszolutizmus korszakának és az uniónak korát külön tárgyalja, bemutatva a törvényhatóságok új rendszerét. Pokoly ebben a 280 oldalnyi tanulmányában ismételten érvényesíti a jogi felkészültsége mellett az intézmények történetét előszeretettel tanulmányozó képességét. Mindezt egy sajátos kérdésben: a vármegyei intézményrendszer kialakulásában.

Közben készült tanulmányainak szintézise *Az erdélyi református egyház története*. Az első három kötet 1904-ben jelent meg, a IV–V. kötet 1905-ben követte őket.

Miben foglalható össze ennek a műnek értékelése?

1. A periodizáció a megelőzőleg is gyakorolt beosztású maradt.

⁴ PSZ 1901. 61.

2. Pokoly kitűnő latin tudása tette lehetővé, hogy az egész mű okleveles anyagokra épül. A dokumentum sok esetben azonnali fordításban került be a műbe. Ez a tételek pozitív indoklását és bizonyítását segíti elő.

3. Éppen ez az oklevelekhez való erős ragaszkodás teszi lehetővé azt, hogy:

a) egyes részek, jelenségek a maguk reális értékénél nagyobb hangsúlyt nyernek;

b) a mű rendszerét megbontják, és a belső szerkesztés harmóniáját zavarják;

c) a műben való könnyebb eligazodást nehezítik.

4. Pokolynak volt egy korszaka, amikor pozitívista módon a lexikális adatközlést tartotta legfontosabbnak. Ez visszatér a nagy műben is. Egyes helyeken megmarad az eseménytörténet elbeszélő keretei között. Természetesen a tőle elvárt részletességgel és pontossággal.

5. Pokoly igazi nagysága az intézménytörténet bemutatásában nyilvánul meg. Talán ő az utolsó olyan egyházjogászunk, aki a világi jognak is szakembere lévén, egyensúlyban tudta tartani a jogi és teológiai szempontokat. Köszönhette ezt a Budapesten végzett jogi tanulmányainak.

6. Ebből az intézménytörténet felé hajló érdeklődéséből adódik, hogy művének IV. és V. kötete önálló műként jelent meg. Ez kettős arcúvá teszi ezt a rendkívüli alkotást. Általános megállapítása az utókornak az az igény, hogy a IV. és V. kötet anyagát be kellett volna építenie az első három kötetbe. Ez a tény még nehezebbé teszi a műben való szakmai eligazodást.

7. A XIX. század anyaga leszűkült a megelőző korokéhoz viszonyítva. Igaz, hogy ezt a kort megírta a Zsilinszky Mihály által szerkesztett, *A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára* c. műben. Ez a mű 1907-ben jelent meg, a Pokoly egyháztörténelme három évvel korábban. Észrevette, hogy a XIX. század anyagát ki kell egészíteni.

8. Teológiatörténeti, gondolkodástörténeti anyag kevés van a műben. Elméleti értékelés is kevés van, ami a Pokoly reális adatokat kedvelő pozitívista magatartásából ered. A teológiai értékelések az unitarizmussal kapcsolatos részeknél találhatóak. Ezt az értékelést a folyóiratokban (főleg a Protestáns Szemlében) megjelent terjedelmes tanulmányában végezte el. Az egyháztörténetébe keveset emelt át ebből az értékelésből.

9. A katolicizmussal kapcsolatos ítéletei kemények, erős hangúak. Az ökumené századában távolról jövő hangnak tűnnek.

10. A mű alaphangját a tiszta magyarság frázismentes szeretete hatja át. A lelki magyarságnak csendes szerelmese, aki idegenkedik minden hangzatos, frázisos nacionalizmustól. Távol állott tőle minden színes romantika, és az eseménytörténetet tartotta fontosnak.

11. Révész Imre számon kéri tőle a külföldi tanulmányokat és főleg Troeltsch ismeretét. 1936-ban írta ezt Révész. Azóta Troeltsch mellé mások nevei is kerülhettek, akik mind hathattak volna Pokolyra. Ezt azonban az utókor kevésbé kérheti számon tőle.

12. Egy művet a maradandóság értékeli. Pokoly egyháztörténelmét értékeli önmagában az a tény, hogy utána senki nem dolgozta fel Erdélyi Református Egyházunk történetét olyan szintézzel, ahogy ő tette. Generációk maradtak adósok ezzel és hajoltak meg a Pokoly művének értéke előtt.

A nagy mű megjelenése után ismét kisebb tanulmányok sora következik. 1904-ben és 1906-ban tanulmányban és a közgyűlésen védi a lelkipásztor, tanító és tanár mellékfoglalkozásának lehetőségét. Bánffy Miklóssal került vitába. A közgyűlés határozata: vállalni lehet mellékfoglalkozást, de ez maradjon összhangban a lelkipásztori állás tekintélyével és tisztességével.

1911. november 4-én a Debreceni Teológiai Akadémia társult az ottani egyetemmel. 1911 őszén a Debreceni Egyetem Bölcsész Kara meghívja Pokolyt az egyetemes történelem tanszékére professzornak. Pokolyt azt kéri, hogy az új állása mellett megtarthassa a kolozsvári tanári állását is. A debreceni mellékfoglalkozása legyen. A kolozsvári tanári kar és az igazgatótanács nem tartja elfogadhatónak ezt a szándékát, mert mindkét megbízatás teljes embert kíván. 1912 januárjában hivatalosan is elfogadja a debreceni felkérést heti 8 órával. 1912. augusztus 26-án búcsúzik el Kolozsvártól. Így jellemzik a távozót:

– Hatalmas anyagon képes pillanatok alatt úrrá lenni.

- Biztos kezű tudományos útmutató.
- Szerető lelkű nevelő.
- Az egyháznak és nemzetének hűségés munkása.
- Méltó és jog szerinti várományosa az egyetemi katedrának.

Vele együtt távozott Varga Zsigmond is. Nagy Károly, a Református Szemle akkori szerkesztője szerint: „Ha még egy egyetemi református fakultás lesz, akkor mi elsorvadunk. Jeles tanároinkat és növendékeinket elviszi.”

Pokoly nem találta meg Debrecenben álmainak helyét. Feleségével és három gyermekével távozott. Nem foglalhatta el a történelmi tanszéket, hanem a magyar művelődéstörténeti katedrán kezdte meg a tanítást. Fájdalom töltötte el emiatt, és érezte, hogy nem tudja olyan igényesen betölteni ezt a tanszéket, ahogy Kolozsvárt a történelmit betöltötte. Egyre inkább befele fordulttá lett, és elapadt a tanulmányok sora is.

1916-ban kiadott egy kisebb tanulmányt *A háború* címmel. Sajátos szempontokkal próbálta tisztázni az első világháborúért viselt felelősség gondolatát. Az élet célja maga az élet – mondja. Az életért küzdeni kényszerül az ember, a nemzet. Az államok védekező vagy agresszor jellegének megállapítása lehetetlen. Az ókorban dinasztiák hoztak létre nagy államokat, később a nemzeti és faji eszmék. Ezek az eszmék lesznek uralkodóvá. Ha csak egyetlen eszme lenne és egyetlen állam, akkor nem lenne háború. De a világállam illúzió. Ez soha nem lesz – mondja. Egyetlen kívánható szempont az lehet, hogy az elkerülhetetlen háború szelődüljön, ahogy mondja: domesztikálódjék. Mert szerinte a háború változást, fejlődést is hoz. Ez volt 1916-ban a közhangulat, és ezzel hiába vitázik a késői utókor. Hogy mennyire kegyes óhaj maradt Pokoly gondolata, azt az igazolja, hogy a második világháborúnak 50 millió áldozata volt. Ennyire nem tudott domesztikálódni sem az ember, sem a háború.

1922-ben visszakerült arra a katedrára, amelyért itthagya Kolozsvárt. Rektora is lett az egyetemnek. De a nagy alkotások kora lezárult. betegeskedni kezdett, és egy szomorú ősz következett. Családi tragédia is megrázta, s 1927-ben kérte a nyugdíjazását. Még megpróbált görcsösen ragaszkodni feladataihoz. Előadásokat hirdetett, kormány megbízatást vállalt, de az alkotó erő kolozsvári lendülete megroppant.

1933. június 5-én hunyt el Hajdúsámsonban.

Pokoly József fontosabb munkái

Az erdélyi református egyház története. I.–IV. kötet. Budapest 1905.

A háború. Debrecen 1916.

Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár 1909–1911.

A XVI. és XVII. század belmissziói munkássága hazánkban. PEIL 1894.

A magyar protestáns házassági jog rövid története. PSZ 1894.

Az erdélyi fejedelmek viszonya a protestáns egyházhoz. PSZ 1896.

A kolozsvári ev. ref. theol. fakultás. Kvár 1896.

A unitarismus Magyarországon. PSZ 1898.

Az erdélyi ref. egyház területi beosztásáról. PSZ 1899.

A vármegyei intézmény története. Dés 1901.

A ref. egyház megalakulása Erdélyben. PSZ 1902.

Bocskay István és a bécsi béke. Budapest 1906.

A XIX. század magyar honi protestáns egyháztörténete. Budapest 1907.

Az egyház és az állam szétválasztása. PSZ 1919.

A Protestáns Szemlében a „Külföldi szemlélt” írta. 1896–1912.

A Székelyföldi kepe eredete. 1908.

Irodalom

Barcza József–Csohány János: *Pokoly József emlékezete.* Debrecen 1994.

Révész Imre: *Pokoly József emlékezete.* Debrecen 1936.